

A NEW STAGE OF THE ARCHAEOLOGICAL STUDY OF BARROWS THE ENEOLITHIC-BRONZE AGE IN SOUTH-EASTERN EUROPE

The paper presents a disputable view of the author concerning historiography of the study of barrows which endures now the 4th stage beginning with the study of barrows near vil. Staroselie, Velikoaleksandrovsky district, Kherson Region (1972—1981). The preceding stages were as follows: the 1st stage, the study of things (replenishment of museum collections); the 2nd stage, the study of culture (it was initiated early in the 20th cent. by V. A. Gorodtsov in the Kharkov province); the 3d stage, the study of architecture (it was claimed by the report made by M. P. Gryaznov in 1960). Those three stage were devoted, mainly, to the study of various categories of tools, burials, burial mounds. The 4th stage is a synthesis of three previous stages, an onset of the study of a barrow as an integral source.

The study consists mainly in interpretation of myth-creation of the barrow builders. The following comparison of those myths with historically witnessed (recorded) data is able to historize essentially archaeology of South-Eastern Europe, to make an insight into its history from the Cimmerian (end of the 2nd millennium B. C.) to the Aryan age (mid of the 3d — mid of the 4th millennia B. C.).

Some hypotheses are put forward as engendered by the onset of the 4th stage of the study of barrows and concretizing a basic trend of the above mentioned historization.

Одержано 10.02.1991

ДО ПРОБЛЕМИ ВИВЧЕННЯ КУРГАННИХ СПОРУД

Ю. Я. Рассмакін

У статті розглянуті складні питання реконструкції первісного вигляду курганів та використання цих реконструкцій при вивченні широкого спектру проблем духовної культури стародавнього степового населення. Акцентується увага на значення якісних, добре аргументованих першоджерел.

Альтернативи погляду на кургани як на складні культові споруди, які зберегли інформацію про світогляд первісного населення, не існує. В наш час, мабуть, не знайдеться професійних дослідників, які б ставили під сумнів необхідність і важливість тих питань, про які пише Ю. О. Шилов, в тому числі і можливість відтворення певних міфологічних сюжетів. Дискусію на цю тему необхідно було б розглянути в науковій літературі раніше, поки вона не набула ще того популістського спрямування, яке зараз їй притаманне завдяки численним слабо обґрунтованим роботам в різних літературних та науково-популярних виданнях.

Зміст проблеми не в її постановці, а в тих методах та наукових засадах, на яких ґрунтується її рішення. Треба віддати належне Ю. О. Шилову за наполегливість та бажання довести цікаві гіпотези, в основі яких лежить в цілому ненова ідея реконструкції на археологічному матеріалі та текстів «Рігведи» міфотворчості первісного населення, яке проживало в причорноморських степах в епоху енеоліту — бронзи. Основним елементом цієї комплексної роботи вважається форма і семантика насипів над похованнями. Саме це найчастіше стає темою гострих суперечок. Останні мають об'єктивну основу, оскільки пов'язані з недосконалістю методики розкопок, фіксації, не-

© Ю. Я. РАССАМАКІН, 1992

«АРХЕОЛОГІЯ», № 4, 1992 р.

121

31-629в

розробленістю методів реконструкції окремих насипів та їх структурних компонентів¹. Необхідно зазначити, що проблема реконструкції первісного вигляду та конструктивних особливостей курганных споруд залишається не тільки невирішеною, але й методично на практиці нерозробленою². Багато в чому це залежить від технічного незабезпечення під час розкопок, від відсутності кваліфікованих фахівців різних наукових дисциплін і т. ін.

Єдиним способом відтворення контурів давніх насипів на кресленнях є їх обрис за точками, взятими на профілях бровок, який і показує конфігурацію певних насипів³. При відсутності горизонтальної фіксації, цей спосіб є дійсно найбільш поширеним, але він не гарантує точності і надійності. Головною складністю при цьому можна вважати вибір самої точки, бо відхилення або похибка навіть незначної величини в межах кургану (наприклад, в 0,5 м) при масштабах загальних планів 1:50, 1:100 см обов'язково дає зміну конфігурації. В цілому, існують кілька блоків причин, від яких залежить можливість точного і детального відображення курганных насипів.

Перший блок пов'язаний з особою дослідника, його професійним рівнем, досвідом, вмінням об'єктивно сприймати інформацію без упередженого відношення до пам'яток та тенденційності, в залежності від особистих симпатій чи антипатій. На практиці багато прикладів, коли окремі конструктивні прощарки відзначаються як різні насипи, а чорноземні викиди з могил, як окремі досипки. Ще досить часто не фіксуються взагалі конструктивні елементи. В цілому ж, при ретельному дослідженні завжди визначається певна закономірність у послідовності та просторовому розміщенні окремих насипів, досипок та їх конструктивних елементів.

Другий блок причин показує залежність реконструкцій від якості і точності графічної фіксації. Один бік уже показано у зв'язку з нанесенням точок на загальні плани, але це один з кінцевих етапів. Інші накопичуються в процесі розкопок. На деякі з них звернув увагу і докладно розглянув М. О. Ричков: відхилення осі або окремих центрів бровок, відсутність фіксації нерівності останніх. Звернемо увагу ще на один момент, який впливає на рівень фіксації (особливо ручної), пов'язаний з відхиленням горизонталі, по якій фіксуються профілі. Навіть незначна зміна кута вниз чи вгору дає значні похибки на плані, які збільшуються з віддаленням точок від центру. Особливо добре це видно при концентричному розміщенні насипів (рис. 1). З такою проблемою автор зустрівся під час розкопок кург. 24 біля с. Виноградне у 1984 р. Саме така похибка на одному з профілів призвела (під час реконструкції) до появи вигинів, які збільшувалися пропорційно віддаленості насипів та досипок від центру. Це при тому, що на кургані ретельно фіксу-

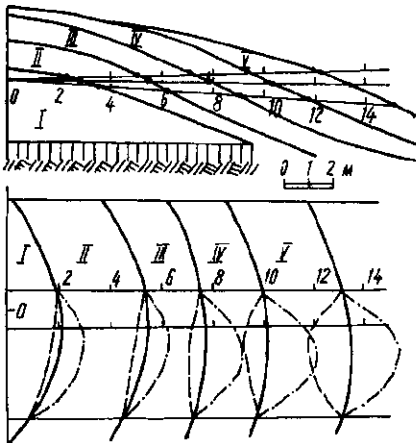

Рис. 1. Залежність реконструкції контурів насипів від відхилення горизонталі (умовна модель).

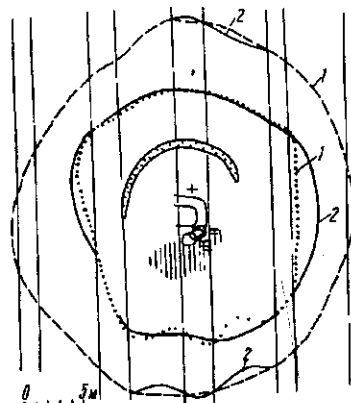

Рис. 2. Можливість різного обрису насипів по одних точках — с. Новомиколаївка, к. 1 «Смоловська Могила» (насип II—1 та II—2). 1 — контури за звітом (розкопки Ю. О. Шилова); 2 — інший варіант контурів.

¹ Див. статтю у цьому ж номері.

валися не тільки вісь та відхилення напрямку бровок, але й різниця між нижнім і верхнім контуром останніх. Треба відзначити також і те, що точки на загальному плані можна з'єднувати по-різному, при відсутності спостережень по горизонтальних зачистках (рис. 2).

Третій блок безпосередньо пов'язаний з різними факторами природного чи штучного походження, які впливають на деформацію насипів. Модель таких впливів розробив, на наш погляд, досить ґрунтовно М. П. Чернопицький. Явища, що впливають на археологічні пам'ятки, він назвав позитивним та негативним стратиграфічними процесами: перший складають свідомі чи не-свідомі дії людей; другий — дії природних сил, які значно ускладнюють правильне вивчення пам'яток. Доповненням до неї можна вважати спостереження В. Г. Самойленка за впливом просадок над похованнями (глибше 0,5 м) на процеси деформації первісних насипів і зміну їх форм⁴.

Без урахування останнього блоку неможливо реконструювати дійсні обриси курганних споруд та визначити їх конструктивні елементи. А з цими проблемами ми зустрічаємося вже з моменту фіксації та нанесення на план контурів давнього горизонту. На важливість фіксації видимих ліній останнього, що дають справжні первинні розміри курганів, вже наголошували дослідники⁵ і це в значній мірі підтверджується, але тільки відносно загальних розмірів. Що ж стосується форми або конфігурації, то тут справа значно складніша. По-перше, не завжди закінчення ліній давнього горизонту добре визначені, по-друге, дуже часто не зрозуміло, як саме закінчується давній горизонт, як саме він вибирався. Наприклад, під час розкопок Запорізької експедиції ІА АН України можна було спостерігати кілька варіантів закінчення ліній: вертикальне, коли зрізався шмат чорнозему майже до материка; полого, коли лінія давнього горизонту після закінчення видимої лінії дернини поступово знижувалася до рівня материка. Звичайно, найбільш виразним є перший варіант, але він рідко добре фіксується. Ми спостерігали поєднання в одному кургані обох варіантів. Найбільш інформативними були досліджені нами переходи від давнього горизонту до материка у зрубних та скіфських курганах (групи біля с. Високе та смт. Пришиб Михайлівського р-ну, к. 1 біля м. Кам'янка-Дніпровська в Запорізькій обл., розкопки 1986—1989 рр.). Саме в них простежується певна заданість цього конструктивного елементу споруди (рис. 3, 1—3; 4), що дозволяє використовувати його для реконструкції первісної форми кургану. Особливу увагу звернемо на ті випадки, коли видимість ліній давнього горизонту не гарантує точну фіксацію розмірів, тобто сама лінія з різних природних причин простежується лише частково або уривками.

Важливе значення має визначення конструктивних особливостей окремих насипів, а також елементів їх деформації. Тут існує кілька проблем. Перша — це визначення характеру конструктивних особливостей: чи не є вони результатом деформації. Так, наприклад, часто важко визначити, чи маємо справу зі спливами з насипів, чи зі специфічним видом укріплення його схилу. Як останній автор розглядав клиноподібні прошарки щільного гумусового ґрунту однорідної структури в деяких курганах епохи бронзи на р. Молочній⁶. Але розкопки скіфського кург. 1 біля м. Кам'янка-Дніпровська дали привід до сумнівів щодо такого пояснення, тому що перший насип відразу після його спорудження був використаний для впуску чотирьох поховань, викиди материка з яких законсервували досить круті первісні схили. Лише після того курган почав деформуватися у верхній частині, внаслідок чого утворився значний прошарок спливів, який заповнив рів і перекрив нижню частину насипу з викидами (рис. 4). Цікаво, що збережені в первісному вигляді схили першого насипу, складеного з чорноземних блоків, не були до впуску поховань нічим закріплені. Можливо, такі спостереження можна поширити і на багато курганів доби бронзи, адже подібні спливи з насипів утворювались досить швидко. Але поряд з цим, безумовно, існували насипи, схили яких були спеціально укріплені досить щільним ґрунтом. Відокремлення елементів природної деформації від дійсних залишків первісних споруд суттєво впливає на процес їх реконструкції.

Друга проблема полягає вже в розумінні і трактуванні визначених кон-

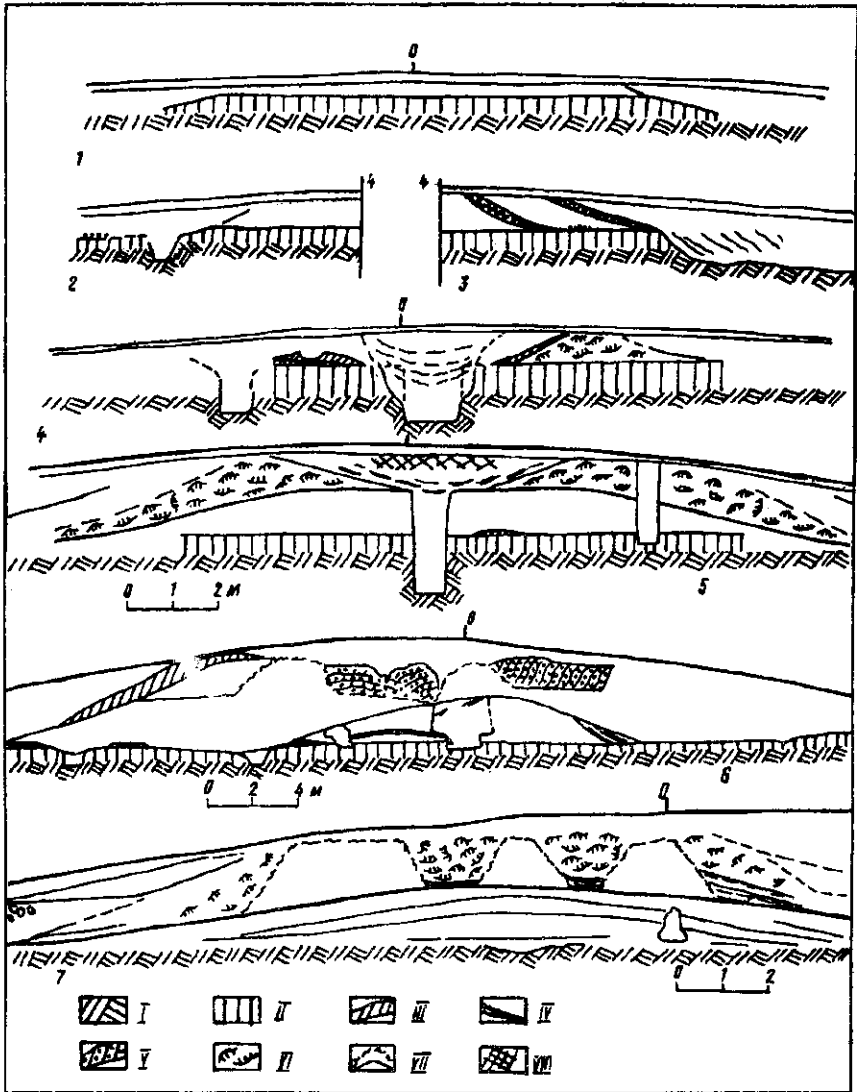

Рис. 3. Конструктивні особливості та окремі елементи курганних споруд, зафіксованих в бровках (з розкопок Запорізької експ.): 1 — Пришиб, к. 3, південний профіль першої північної бровки; 2 — Пришиб, к. 4, ф-нт північного профілю центральної бровки; 3 — Високе, к. 1, західний профіль першої східної бровки; 4 — Кам'янка-Дніпровська, гр. 1, к. 2, східний профіль центральної бровки; 5 — Виноградне, к. 4, південний профіль центральної бровки; 6 — Виноградне, к. 17, ф-нт південного профілю центральної бровки; 7 — Виноградне, к. 3, ф-нт східного профілю третьої східної бровки.

Умовні знаки: I — материковий викид; II — поховальний чорнозем; III — материковий викид; IV — спливи з насипів та конструкцій; V — мішаний материково-чорноземний викид та аналогічна структура насипу; VI — валькова структура; VII — контури валів; VIII — пізні перекопи.

структивних деталей окремих насипів, а саме, у вирішенні питання, чи були вони окремими тимчасовими спорудами, чи відображали певні закономірності в техніці та послідовності укладання насипу. Саме за конструктивними прошарками Ю. О. Шилов в багатьох випадках зображує різні фігурні насипи, які виступають внутрішніми частинами більших, реконструйованих вже по точках, взятих на кінцевих контурах вже деформованих насипів. Треба підкреслити, що дійсно, для ряду курганів, особливо доби пізньої бронзи, характерна двочасна (буває і більше) структура. Для цих курганів характерною рисою виступає простежена на схилах по спливах певна тривалість існування

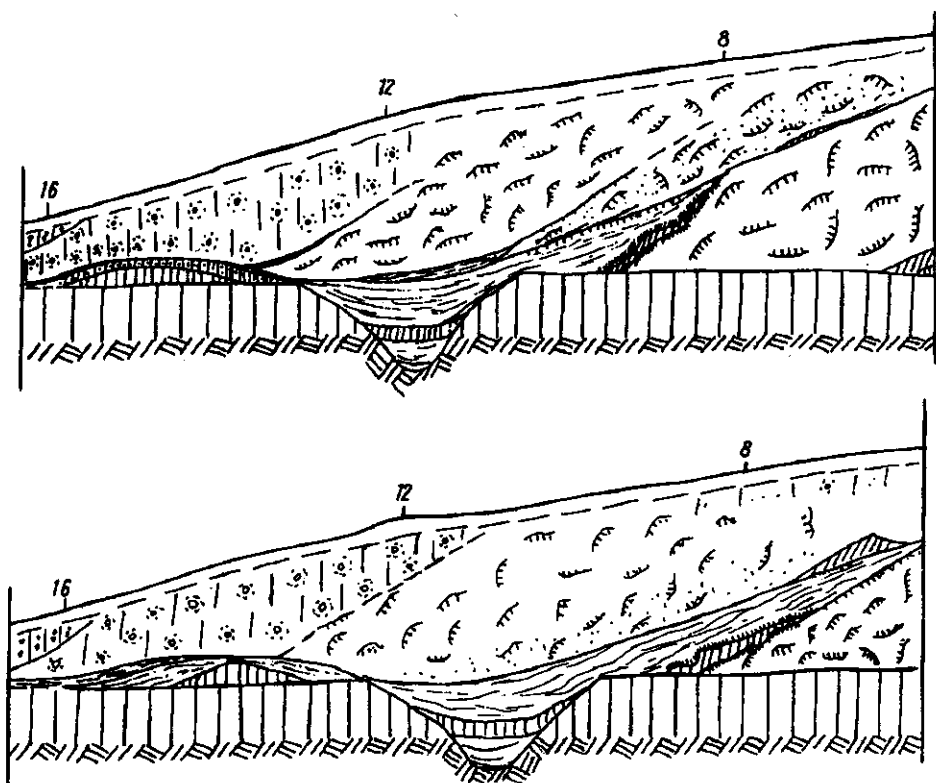

Рис. 4. Фрагменти профілів центральної бровки к. 1, м. Кам'янка-Дніпровська.

кожної частини окремо. Це, звичайно, пов'язано з поховальними традиціями, які нагадують описану Геродотом традицію досипання курганів у скіфів. Такі «попередні» споруди нами зафіксовані вже в курганах ямного часу (м. Кам'янка-Дніпровська, гр. 1, к. 2; с. Виноградне, к. 4; 34). Вони простежувалися завдяки спливам чорнозему в нижній частині, материковим викидам з поховальних ям, які лежали на внутрішніх схилах. Ці споруди відрізняються суттєво і структурою ґрунту. В двох випадках це були півкільцеві вали довкола основних поховань, споруджені з дернових блоків (рис. 3, 4), в третьому — споруда була дещо складнішою за рахунок двох валів, розчленованих з двох боків вузькими проходами (рис. 3, 5)^{*}, які були споруджені також з блоків дерну навколо впускного поховання.

Але найчастіше насипи складаються з прошарків, які, на наш погляд, не мають прямого відношення до окремих споруд, а виступають лише як елементи процесу будови єдиного насипу. Ці прошарки відрізняються кольором в залежності від глибини вибирання сировини для спорудження навколо кургану. Як правило, простежується послідовність однорідних прошарків чорнозему з дерном, шарів з невеликим включенням материкової глини та шарів, які часто називають «строкатими» від значної кількості жовтих материкових

^{*} На жаль, за браком місця і обмеженого обсягу статті, я не можу повністю навести матеріали цих курганів, які є досить показовими щодо проблем реконструкції навіть відносно простих споруд.

включень. Детальна фіксація та вивчення таких прошарків дозволяє реконструювати систему та послідовність будівництва всієї споруди. Але хибно сприймати і видавати такі прошарки як окремі фігурні конструкції.

Крім вищезначених, існують ще проблеми візуального сприйняття окремих насипів та локальних досипок. Одна з таких проблем, наприклад, відзначена О. І. Саттевим, і пов'язана з будовою насипів за рахунок сегментних досипок, які призводять до аномалії рельєфу. Частково ці досипки пов'язані, на думку дослідника, з дооформленням насипів, але це вже стосується конструктивних особливостей, про що йшлося вище. При цьому підкреслюється залежність форми насипу від концентрації поховань і, відповідно, досипок над ними. Цікаво й те, що під час спорудження окремого насипу за рахунок укладання різноструктурних сегментоподібних прошарків, які переплітаються за певною системою або перекривають один одний, створювалася досить міцна конструкція без використання додаткових засобів для укріплення схилів⁷.

Таким чином, існує досить багато різних причин суб'єктивного і об'єктивного характеру, які розкривають складності процесу реконструкції первісного вигляду курганних насипів. Це дозволяє вважати більшість загальних планів з нанесеними контурами насипів, реконструйованих за точками, взятими в профілях, ненадійним джерелом, що потребує дуже обережного і критичного підходу. Особливо це стосується різних фігурних конструкцій, зокрема у виконанні Ю. О. Шилова, досить стандартний набір яких він використовує в своїх художньо-наукових роботах. Наші намагання визначити, на чому базуються його реконструкції, не увінчалися успіхом. Складається враження, що дослідник не має бажання акцентувати на цьому увагу. Жодного разу не зустрічаємо документованих, детальних доказів відновлення дійсної форми насипів. Але це стає зрозумілим після знайомства із стилем роботи Ю. О. Шилова. Зокрема, дослідник наголошує, що при складанні креслень, які пояснюють курганну мозаїку, «технічно забезпечені, математизовані науки (геоморфологія — Ю. Р.) не мають самовідчиняючих ключів, що й вони ставлять на перший план око й розум дослідника — його професійність та ступінь осягнення об'єкта». Це було б нічого, якщо б дослідник не припускав не тільки можливості, а й необхідності перебільшення деталей для максимального досягнення відображення суті⁸. А керуватися при цьому необхідно власним відчуттям. В дискусійній статті Ю. О. Шилов пише: «Курган став наближеним до можливостей людських відчуттів — момент чи не найважливіший в успішному дослідженні. Науковці вивчають те, що здатні сприймати — а можливості сприйняття поступово розширюються у зв'язку з осягненням об'єкта (вживанням в нього), з практикою його аналізу та фіксації, з теорією його моделювання та синтезу, тобто інтерпретації...». З наведеного видно, що на перший план висунуто чуттєве сприйняття об'єктів, а в практичній діяльності головують не наукові розгорнуті докази, а принцип «я так відчуваю» або «мені так здається». Тому стає зрозумілою, як відсутність системи доказів, так і розробленої методики реконструкцій. Саме це є причиною неможливості конструктивного діалогу.

На жаль, таке «чуттєве сприйняття» курганів фіксується на кресленнях, що потрапляють в архів та публікації. При цьому матеріали подаються як доведені і, чим більше про них пишуть, тим менше на це звертають увагу. При такому підході в більшості випадків ми зустрічаємося не з закладеним в курганних спорудах світоглядом первісних людей, а з уявою Ю. О. Шилова, яка багатіє з подальшим вивченням гімнів «Рігведи». Це не дивно, якщо виходити з «чуттєвої» концепції дослідника. Для нас досить виразно проявляється тенденційність підходу Ю. О. Шилова до першоджерел, намагання видати бажане за дійсне. Найбільшу небезпеку при цьому має спроба укладання певної системи поглядів зі своєю внутрішньою авторською логікою, де переплетені дійсність з багатою фантазією дослідника. До того ж, сама тематика викликає підвищений суспільний інтерес на фоні зростаючої моди на екстрасенсів, астрологів і т. ін. Це створює навколо дослідника ореол жертви, яка зазнає постійних утисків згуртованих консерваторів від науки. Щодо консерватизму, то, на наш погляд, це закономірне явище, яке повністю

відповідає діалектиці наукового пізнання. А здоровий глузд і виваженість висновків ще не робили шкоди, а навпаки, стимулювали пошуки вагомих доказів, а не постулювання окремих ідей.

Останніми роками з'явилися публікації, де досить ґрунтовно показані реконструкції курганів або окремих насипів. В таких роботах є предмет обговорення, можна з чимось не погоджуватись, але протиставити вагомим аргументи «проти» дуже важко. Тому їй сприймаються вони без «консерватизму». Це відноситься до відтворення, наприклад, курганів Кара-Оба та Оболи, а також біля с. Варна в Північному Казахстані⁹, першого Кашарського кургану в Ростовській області¹⁰. На Україні також досліджені цікаві споруди в Дніпропетровській області¹¹, на особливу увагу заслуговують комплекси зрубних курганів, складність яких можна побачити ще до розкопок¹². Саме такі пам'ятки, їх документальність і систематизація можуть скласти наукову основу для відтворення суті поховального обряду, вивчення монументальної архітектури та семантики написів.

Що стосується пам'яток, які використовуються Ю. О. Шиловим, то, при детальному вивченні архівних матеріалів, їх реконструкція не витримує критики, або ж сприймається з великими сумнівами, як це розглянуто М. О. Ричковим (к. 2 біля с. В. Білозірка, к. 1 «Висока могила» біля с. Старосілля). Візьмемо для прикладу к. 1 біля с. В. Олександрівка, два перших насипи якого були оточені кромлехами. Другий з них, за даними Ю. О. Шилова, мав антропоморфну форму, а насип над ним — вигляд вагітної жінки, в череві якої знаходилося кемі-обинське поховання № 7 у кам'яній скрині¹³. Здавалося б, що кромлехи повинні бути надійним джерелом. Але вивчення звітних даних не переконало нас в цьому. Наявні фотоматеріали, на які посилається і дослідник¹⁴, не дають тих чітких обрисів північної частини кромлеху, яка зображена на кресленнях та в публікаціях. Певні відхилення дійсно є, але тої симетрії й виразності не видно. На наш погляд, ці відхилення від ідеального кола або правильної окружності могли бути викликані причинами, які складають третій блок, тобто природними факторами, певною деформацією під тиском землі. В південній частині добре видно таке відхилення плит назовні. Сумніви підкріплюються і формою подачі пам'ятки в публікаціях, в яких подається не дійсний, а, мабуть, реконструйований профіль через центр кромлехів у напрямку північ-південь. Цього профілю немає у кресленнях, а курган взагалі розкопано у напрямі захід-схід. Кемі-обинське пох. 7 не потрапило в жоден профіль¹⁵. Дивує і сам контур насипу над останнім. В профілях він відсутній так само, як і тризна в північній частині, що подана в публікаціях на поверхні насипу (в головній частині). Як видно з фотографій, ця тризна або площадка окреслена на рівні зрізаного ґрунту, що збігався з верхнім краєм кромлеху, тобто нижче, ніж контур самого насипу¹⁶. Такі сумнівні моменти викликають недовіру і до джерела. Це стосується й інших пам'яток, зокрема к. 3 біля с. Атманай, «Смоловської могили» біля с. Новомиколаївка. Не зрозуміло, наприклад, на яких підставах виникло зображення риби та дракона в «Смоловській Могилі»? Виходячи навіть з існуючих креслень, контури материкового заповнення можна було б подати інакше, тим більше, що вони робилися по точках на межі орного шару. Тобто, далеко не точні і могли бути зовсім в інших місцях. Не переконують і контури попереднього другого насипу, обриси якого по тих же точках можна було б окреслити інакше (рис. 3)¹⁷. Викликають сумніви і реконструкції к. 3 біля с. Атманай, хоч дослідник багато уваги приділив опису структури насипів. На яких все ж таки підставах була виконана реконструкція голови цапа, якщо згадувана обмазка, в кращому випадку, відмічена в чотирьох випадках¹⁸. Описані структурні прошарки, на наш погляд, характеризують послідовність спорудження насипу. Можна було б продовжити розгляд пам'яток, реконструйованих Ю. О. Шиловим, але це потребує багато місця і, повторюю, можливо лише при наявності розгорнутих доказів дослідника. В цілому ж, виникає парадоксальна ситуація: треба розглядати те, що немає предмету обго-

* Див. також примітку: В. В. Отрошенко, Ю. В. Болтрик та ін. Звіт Запорізької експедиції за 1975 р. // НА ІА АН України.— № 1975/2.— С. 119.

ворення, тобто не показано і не доведено. Більш того, з агресивною наполегливістю подається як незаперечні факти. Дослідник навіть не оговорює можливості похибок. Небезпека криється ще й в тому, що він залишає за собою право усунення невідповідностей в кресленнях, які «повинні бути негайно вивчені й усунуті шляхом співставлення їх з об'єктом, який зберігся або *був зафіксований у фотографіях чи пам'яті дослідника*»¹⁹. Останнє повністю узгоджується з концепцією «чуттєвого» сприйняття насипу та вживання в нього. Але якщо це можливо при реконструкціях або нанесенні контурів насипів на загальний план, де можливі варіанти, то недопустимо щодо профілів та контурів бровок та інших креслень «з натури».

Тенденційний підхід проявляється не тільки у сприйнятті і подачі курганів, але й при пошуках аналогій. Тут повністю відсутній критичний підхід, якщо йдеться про фігурні насипи або складні конструкції. Це відноситься до змієподібних, на погляд Ю. О. Шилова, кромлехів Вихватинського могильника, до кромлеху к. 11, гр. Аккермень I, начебто антропоморфного, до антропоморфної поховальної ями з розкопок Б. Д. Михайлова та ін. З якою легкістю Ю. О. Шилов розправляє з дуже складним і чудовим курганом I біля Цнорі в Алазанській долині Кавказу. Без сумнівів і пояснень дослідник наводить і свій план кургану, і свій профіль та загальний вигляд споруд²⁰. Практично ж, за опублікованими матеріалами це зробити неможливо. Автор розкопок не наважився на повну реконструкцію і підкреслював труднощі у з'ясуванні призначення і характеру самої споруди, яку перед цим необережно назвав крилоподібним насипом²¹. Щодо опису та ілюстрацій цієї пам'ятки виникає багато питань, але за браком місця, відсилаю фахівців уважно вивчити саму роботу.

При критичному підході, навіть місяцеподібна викладка у Першому Кішпекському кургані, яка нагадує вищеописані вали у ямних курганах, не гарантує повної надійності. Сумніви виникають при розгляді профілю²². Так, суглинковий насип не перекривав кінцівок викладки, судячи за масштабами, десь на 3—4 м. Останні знаходяться вже під пізніше утвореним гумусним шаром, а значить, перебували певний час відкритими. Чи могла в такому стані зберегтися непорушеною вся конструкція? Тим більше, що інше поховання в кургані (№ 1) в кам'яній скрині частково було побудовано з повторно використаних плит більш ранньої пам'ятки і, в свою чергу, було зруйноване та використане для ще одного впускного поховання. Все це відбувалось в хронологічний період, який не виходив за межі одного етапу майкопської культури²³. Ще один момент пов'язаний з розміщенням самого поховання відносно викладки: воно знаходилося в центрі ймовірного кільця. Близькі за формою ґрунтові споруди в Причорномор'ї відносно поховань будувалися дещо інакше. Останні розміщувалися у внутрішній частині площини обведеної валом, а якщо й виходили на рівень хорди, то займали місце не в центрі кола, яке міг би дати вал²⁴.

Тепер звернемося до споруди біля с. Цветни (майдан Бурти), якій так багато уваги приділяє Ю. О. Шилов²⁵. Не будемо розглядати полеміку між А. А. Бобринським та В. О. Городцовим, останній з яких, на думку Ю. О. Шилова, своїм авторитетом загальмував новий напрямок у вивченні курганів, критично висловившись щодо висновків А. А. Бобринського²⁶. Звернемося до праці Д. І. Яворницького, а саме до опису воєнних дій між військами Б. Хмельницького та С. Потоцького біля Жовтих Вод²⁷. Особливу увагу привертає опис укріплень польського війська, зображення якого та інших подане в ілюстраціях третього тому²⁸. Порівняння форми, окремих деталей, розмірів, принципів побудови та планування показує повну ідентичність останніх з майданом Бурти (рис. 5). Різниця полягає лише в більш розгалуженій системі валів в Буртах, що пов'язано з особливостями міс-

* Автор знає ще одну «антропоморфну» поховальну яму з розкопок Б. Д. Михайлова в кургані біля Новопилипівки, розкопаному у 1983 р. Саме в такому вигляді вона дана в кресленнях до звіту, поверненого через слабку якість. І не дивно, що в публікації кургану ця яма вже «загубила» свої антропоморфні обриси Михайлов Б. Д. Курган епохи ранньої бронзи вблизи Каменної Могили // СА.— 1988.— 4.— С.209—214.

цевості, що вимагала укріплення з усіх сторін, а також використання для будівництва споруди скіфського великого кургану, про що свідчать залишки тризни в західній частині, та, очевидно, впускного поховання глибоко в материк сарматського часу. Є дані, що свідчать про наявність грабіжницьких ходів²⁹. Використаний для укріплень курган, був частиною великого могильника, в який входили ще кілька великих і малих курганів із заходу та північного заходу від укріплення. Це дозволяє припустити, що найбільш розгалуженою стороною укріплення було спрямоване у найбільш небезпечний бік, а самі кургани могли теж використовуватися в захисних цілях, аналогічно тим підвищенням, які відомі в інших подібних укріпленнях і в самих Буртах. Додамо, що майдан Бурти знаходився в тій же зоні подій, описаних Д. І. Яворницьким.

Такий вільний добір та трактування пам'яток (а цей список можна було б продовжити) і викликає скептицизм дослідників, а цікаві перспективні гіпотези та ідеї дискредитуються. Саме це найбільше шкодить. Ми ставимося скептично і до деяких інших реконструкцій, де, на наш погляд, відсутня надійна система доказів³⁰, але в них немає тієї тенденційності, яка притаманна роботам Ю. О. Шилова. Наприклад, усатівський курган 1—4 за контурами кромлехів аналогічний курганам тієї ж культури, які були оточені ровами також з проходом в південно-західній стороні³¹. А в кургані 1—8 кромлеха, мабуть, в первісному вигляді не доходив до насипу сусіднього кургану, і лише з часом, за рахунок природної деформації, спливів, вони частково перекрили один одний. Сам же кромлех нагадує мегалітичні споруди, які у Дж. Вуда фігурують як «яйцеподібні фігури типу 1», за якими можна визначити принципи побудови та певні математичні або геометричні закономірності³². Щодо публікації І. Ф. Ковальової кургану «Довга Могила», то тут важко про щось говорити, бо в матеріалі відсутня розгорнута система реконструкції, а з профілів дано лише реконструйований повздовжній розріз, а не дійсні; до того ж, насторожує лінійна рівність бровок на загальному плані, що при великих розмірах кургану повинно було вплинути на реконструкції контурів³³. Більшу увагу привертає антропоморфна конструкція в к. 1 біля с. Кисличевата³⁴. А. В. Андросов подав весь існуючий звітний матеріал, але без центрів бровок на загальному плані. Дослідник при реконструкції контурів виходив з симетричного співвідношення окремих частин і загального вигляду споруд, особливо площадки на давньому горизонті, а перший насип реконструював по точках на кінцях ліній видимого контуру на профілях. Повний реконструкції заважає відсутність профілів зруйнованої першої східної бровки та невідповідність (можливо, в результаті якоїсь технічної помилки) точок, взятих з південного профілю третьої північної бровки. Наявний профіль порушує симетричність всієї конструкції і надає важливості відсутній інформації про північний профіль тієї ж бровки. Одержана нами конфігурація (без надання їй симетричності) має дещо інші ламані контури, які можна було б прийняти і як антропоморфні. З іншого боку, отримані контури схожі з тими, що були нами одержані при фіксації обрисів давнього горизонту в катакомбних і де-

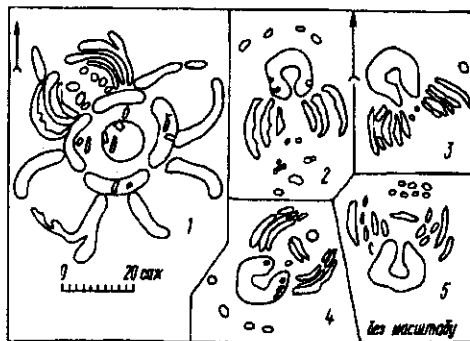

Рис. 5. Майдан Бурти за А. А. Бобринським (1) та його аналогії — оборонні укріплення середини XVII ст. (за Д. І. Яворницьким): а — сарматське пох.; б — підземні ходи; в — знахідки скіфського часу — тризна (?).

* Один курган, досліджений А. А. Бобринським, був споруджений над похованням з вохрою, тобто ямної культури (Указ. соч.— С. 217), але це не давало доказів для віднесення майдану до кам'яно-бронзової доби, як це зробив дослідник (С. 217). Правда, він зазначив відсутність надійних доказів. Але вже тоді, на наш погляд, було зрозуміло, що споруда перекрила як скіфські, так і сарматські пам'ятки, і не могла бути датована більш раннім часом.

яких ям.лих курганах біля с. Виноградне (к. 34) та Заможне (к. 12, 13), але згодом вони повністю перекривалися насипами³⁵. Проте в даному випадку простежена заданість всієї конструкції, а за профілями очевидна асиметричність першого насипу. Тому дослідник мав право на антропоморфну реконструкцію, тим більше, що є можливість її перевірити. Насторожує тільки (на фоні симетричності реконструкції) асиметричність розміщення першого насипу та площадки на давньому горизонті, що потребує пояснення. Треба зважити й на ту обставину, що насип реконструйовано за лініями вже деформованої споруди, яка фіксувалася по спливах.

В цілому ж, фігурні або взагалі складні споруди повинні практично завжди фіксуватися в профілях бровок за ознаками деформації, загальними контурами окремих насипів та їх конструктивними елементами. Саме так фіксувалися вищезгадані вали в ямних курганах, святилище біля Молочанська (Виноградне, к. 3) та розташована поряд з ним аналогічна споруда (к. 17) (рис. 3, 4—7)³⁶. Найбільш показовим є Молочанське святилище, досліджене Запорізькою експедицією ІА АН України у 1982 р. в к. 3 біля с. Виноградне. Етапи будівництва та деталі конструкції були дуже виразними не тільки в профілях бровок (рис. 3, 7), але й у плані, при горизонтальних зачистках траншей. Це були не тільки вали, а й платформи, полотно «дороги», елементи вівтарної споруди, каміння, яким вимощено не тільки частину «дороги», але й її обочину, утворюючи міцну обкладку-крепіду. Тому, крім загальної траншейної методики розкопок, ми не бачимо нічого спільного з Старосільським першим курганом, з його досипками 7—10. В даному випадку нічого не треба вигадувати. Святилище було окремою спорудою, не пов'язане безпосередньо з похованнями, етапи його функціонування добре фіксувалися не тільки структурно, але й за чіткими ознаками деформації кожної попередньої конструкції (вали, «дорога», засипка останньої і т. д.). Якщо й існують проблеми, то вони стосуються не питання доказу існування святилища, а складних питань реконструкції певних елементів, окремих деталей, які не впливають принципово на загальні обриси цієї видатної споруди. Слід сказати, що фіксація проводилася за допомогою теодоліту, враховувалися значні відхилення бровок, до того ж конструкції святилища піддаються об'ємній реконструкції, проведеної С. Ж. Пустоваловим. Тому ми не бачимо нічого спільного між тенденційними реконструкціями Ю. О. Шилова досипок першого старосільського кургану, на основі «чуттєвого» сприйняття і «вживання» в насипи, та святилищем над р. Молочною, яке існувало насправді.

Звернемо увагу на те, що елементи та окремі споруди святилища не давали тих напівсферичних обрисів, які найчастіше ми бачимо і фіксуємо в курганах. Те ж саме характерно і для інших відомих нам складних фігурних споруд. Це досить виразний факт. Адже важко повірити, що в курганах, особливо багат шарових, навіть деформовані насипи зовсім втрачали свої первісні форми. Це ж стосується і обрисів курганів, які ми бачимо задернованими або розораними на полях. Фігурність з'являється лише при зведенні точок на загальних планах і чомусь саме в напрямку орієнтації бровок, що добре показано М. О. Ричковим, як вздовж, так і впоперек. В цьому відношенні порівняння степових курганів з північноамериканськими, як це робить Ю. О. Шилов, не зовсім коректне. Ми бачимо, що тільки за доби пізньої бронзи носії зрубної культури поширюють складні культові споруди різної форми, що формують певні культові ансамблі, які не треба довго шукати, бо вони добре помітні навіть на розореній поверхні. Але й тут можна говорити про існування якихось канонів у спорудженні насипів та їх співвідношення у просторі, певних меж, за які давнє поселення не виходило. В археологічному вивченні це значить, що існує можливість систематизації пам'яток, вивчення найбільш поширених, повторюваних у багатьох випадках форм та конструкцій, їх структурних елементів. Одну з них наводимо нижче, бо її форма, система побудови в кілька етапів, розміщення в групі інших курганів

* Це було б зрозумілим для квадратних або прямокутних насипів, які при спливах набули круглих або овальних контурів, а також при ледь помітних виступах. Але в останньому випадку довести їх існування практично неможливо.

досить характерні і мають численні аналогії серед пам'яток Дніпровсько-Молочанського межиріччя.

Курган № 6 біля с. Високе Михайлівського р-ну Запорізької обл. займав західний край у ланцюгу курганів, розміщених в одну лінію по осі захід-схід. Поверхня була розорена, а за формою він нагадував видовжений овал, оточений широким рівчаком від виборки чорнозему. Розміри овалу становили 60×40 м, висота від рівня давньої поверхні 0,9 м. Курган був споруджений над похованням зрубного часу № 4, що знаходилося у східній частині споруди, яка включала дві самостійні конструкції. Перша, внутрішня, фіксувалася завдяки лініям спливів, друга — по материковій обкладці. Реконструкція спрощується наявністю добре видимого давнього горизонту в межах обох конструкцій. При точних вимірах напрямку бровок, їх центрів та різних відхилень в процесі механізованого зняття насипу, є можливість із значною мірою достовірності реконструювати всю споруду. Цікаво, що при цьому стали можливими два варіанти реконструкції. Перший, попередній, був даний у звіті³⁷, другий спробуємо довести нижче. Це дасть змогу читачам визначити правильний, а також можливість побачити значення похибок та окремих недоліків у, здавалося б, простих випадках (рис. 6; 7).

Основу внутрішньої споруди склали шматки дерну з видимими залишками зотлілої рослинності та чорнозем. Ними була викладена видовжена прямокутна конструкція, яка у східній частині мала розгалуження навколо основного поховання у вигляді валів. Зовнішні контури останніх фіксувалися так само, як і вся споруда, а внутрішні стінки визначалися завдяки мішаному чорноземному та материковому викидам з поховання, які лежали на дуже крутих схилах валу. За межами викидів ці схили не фіксувалися, що свідчить про їх тимчасовий характер по відношенню до зовнішніх схилів.

У звітному варіанті реконструкція східної частини була подана у вигляді букранія, і, хоча відзначалися, але не були досить ґрунтовно проаналізовані кілька особливостей: відсутність схилу зі спливами в південній частині профілю і, де аналогічний сплив фіксувався на давньому горизонті у вигляді горизонтальної смуги довжиною 2 м; такі ж залишки спливів довжиною 6—6,5 м в профілі Б. До того ж, зняття вручну центральної частини першої східної бровки, в місцях фіксування викиду показало, що останній, не доходячи 0,3—0,5 м до східного зрізу бровки, знижуючись, виклинюється, трохи звертаючи до центру. Це важливо, тому що в цьому профілі В фіксувалася вже тільки загальна валькова структура, аналогічна західній частині споруди. Враховуючи майже вертикальні внутрішні схили валу (профіль Г) та інші зазначені особливості, можна дійти висновку, що споруда мала інший, ніж подано у

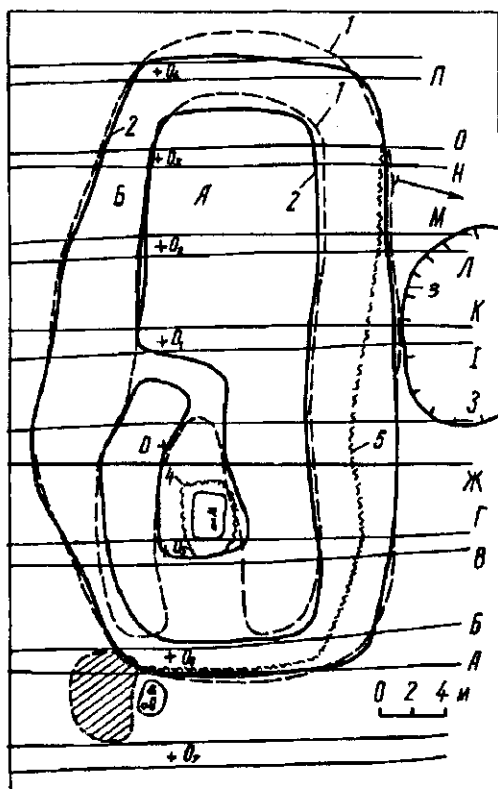

Рис. 6. Загальний план к. 6 біля с. Високе
Умовні позначення: А — внутрішня споруда; Б — зовнішня споруда; 1 — контури першого, звітного варіанта реконструкції; 2 — другий варіант реконструкції; 3 — материкова виборка; 4 — внутрішня межа викиду з основного поховання; 5 — контур чорноземної межі зовнішньої споруди з півночі.

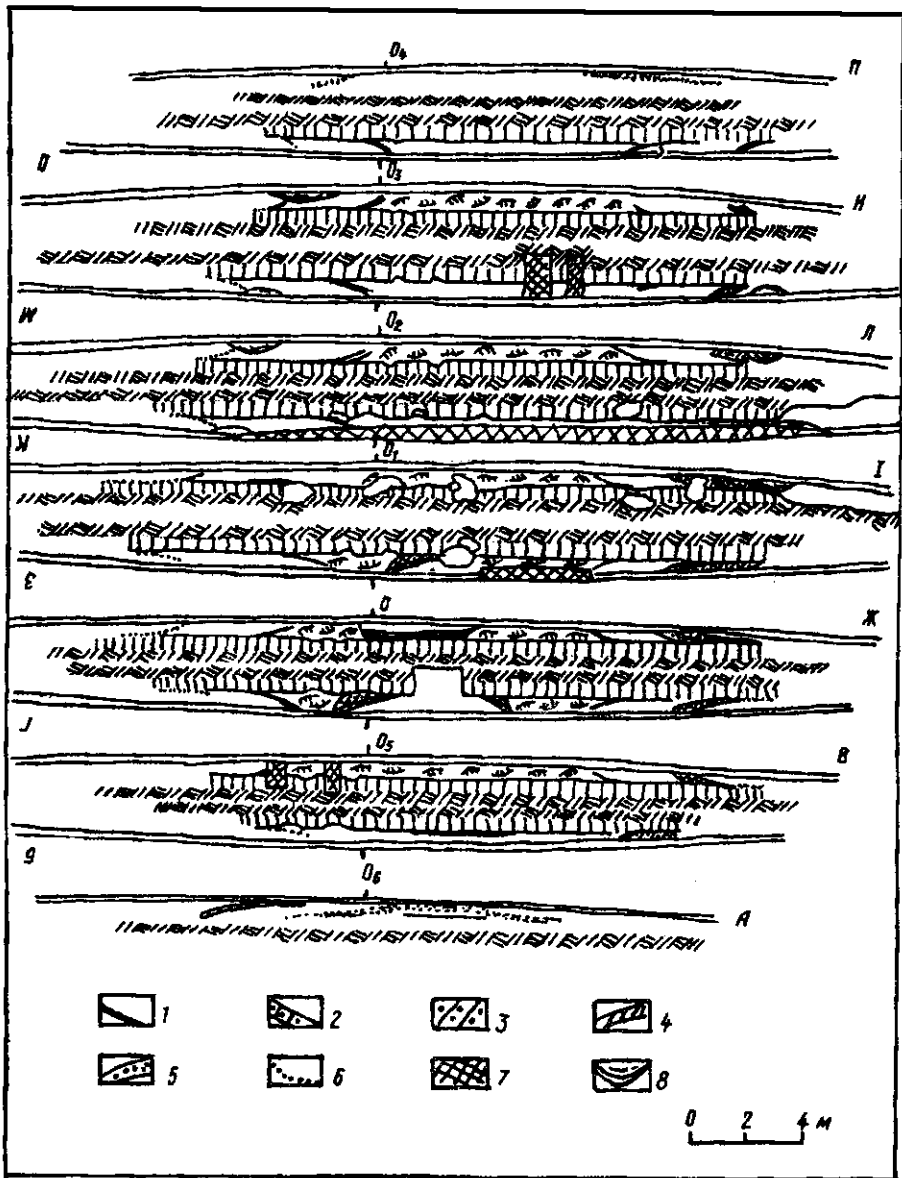

Рис. 7. Профілі бровок к. 6 біля с. Високе.

Умовні позначення: 1 — спливи внутрішньої споруди; 2 — обкладка схилів зовнішньої споруди; 3 — мішаний материково-чорноземний викид; 4 — материковий викид; 5 — чорноземний викид; 6 — тонкі прошарки та залишки материкових викидів і обкладки; 7 — пізні перекопи; 8 — залишки скіфського рову.

звіті, вигляд. Східна частина не мала «рогатого» закінчення, а була замкнена трохи не доходячи до другої східної бровки, в якій зафіксовані лише залишки нижньої частини спливів (профіль Б) на давньому горизонті. Внутрішня сторона цієї східної частини мала такі ж вертикальні схили, як з півдня та півночі від могили (див. профіль Г', яка, таким чином, знаходилася в своєрідній воронці, вхід до якої був залишений із заходу і вів через насип на південь, про що свідчать залишки спливу на давньому горизонті в профілі І. Останні вказують на розрив у товщі самої конструкції, шириною в межах 1,5—2,0 м. Очевидно, що і стінки насипу протягом проходу були досить вертикальними,

* Це очевидно, якщо зробити розрізи ділянок валів у перпендикулярному напрямку, тобто захід-схід.

а викид біля підходу до ями — добре спланованим, горизонтальним (профіль Ж). Характер розміщення останнього з заходу від могили і відсутність біля східного краю, де близько підходила стіна валу, вказують на правильність нашої реконструкції.

Після завершення обряду поховання воронка та вхід були закладені шматками дерну, які фіксувалися не так виразно, як в самій споруді. Оскільки на схилі закладеного входу не виник шар спливу, можна припустити, що друга зовнішня споруда будувалася через незначний час. Вона складалася з темно-сірого однорідного гумусованого ґрунту без видимих залишків дерну. Контури споруди збігалися з кінцями видимої лінії давнього горизонту, який в деяких профілях після цього поступово знижувався. Очевидно, контури і розміри всієї споруди були заздалегідь передбачені, так що чорнозем з дерном для будови першої споруди вибирався з оглядом на кінцевий результат. З тієї ж виборки брався і ґрунт для другої споруди, але в північній частині його товщина значно менша за південну. Різниця була ліквідована за рахунок глибокої виборки материкової глини без чітко визначеної форми. Глиною було вкрито весь північний схил потужністю 0,5—0,7 м від рівня оранки, причому в районі виборки глину підстелював шар мішаного чорнозему. Вздовж південного схилу обкладка фіксувалася тонким прошарком. Якщо прийняти «чуттєве» бачення насипу Ю. О. Шиловим, то таку обкладку можна було б порівняти із зображенням змія головою, наприклад, на схід.

Первісну форму як першої, так і другої споруди важко зобразити точно (форму торцевих сторін, кути). Для цього можна використати деякі спостереження за переходом насипу в зріз поховального чорнозему, які були зроблені в курганах цього ж часу в сусідніх курганных групах (рис. 3, 1—3). Виходячи з цього, можна сказати, що перша і друга споруди мали форму неправильних прямокутників з дещо закругленими короткими сторонами і нагадують стопу людини, особливо внутрішню³⁸. Поверхня мала вигляд, мабуть, плоских площадок. Кути споруд відповідають кутам прямокутних ровів в зрубних курганах в сусідніх курганных групах, де також досліджені близькі за формою та структурою споруди (смт. Пришиб, Михайлівка)³⁸. Аналогічним, але з деякими відмінностями у конструкції, був і курган цієї ж групи біля с. Високе.

Таким чином, можна говорити про існування певних канонів у формуванні надмогильних споруд у зрубний час. Їх особливості і вибір залежали, можливо, від соціального рангу померлого, але не були досить широкими як можна подумати, читаючи Ю. О. Шилова. Процес поховання був досить регламентований, як і спектр міфологічних уявлень, пов'язаних з обрядом, що повинно було проявитися і в певному спектрі форм і конструкцій надмогильних споруд та їх функціонального призначення.

Ми зупинилися лише на одному, найголовнішому аспекті взаємопов'язаних питань, який становить основу вивчення таких проблем як семантика курганів, використання їх як обсерваторій і т. п. для вивчення світогляду стародавнього населення. Тільки добре документовані пам'ятки повинні складати джерелознавчу базу для наукових пошуків і їх результати не будуть сприйматися так важко, як зазначає Ю. О. Шілов. Треба не тільки посилатися на існування таких пам'яток, як Стоунхендж, але й використовувати набутий наукою досвід. Прикладом може бути полеміка, яка точилася навколо того ж Стоунхенджа, правда на значно вищому рівні, бо був предмет обговорення, а також системи доказів³⁹. А що маємо ми при обговоренні степових курганів? Те, що якісь ямки, «голови», щілини або виступи кромлехів вказують на певні точки сходу чи заходу сонця, місяця і т. п. Йдеться не про відсутність у первісного населення уявлень та знань про всесвіт і існування

* Треба відзначити двошарову структуру південного схилу західної частини першої споруди, пов'язаної, можливо, з її вирівнюванням.

** Але у випадку навіть незначного зміщення осі у напрямку південний захід — північний схід, що при ручній фіксації можливо, форма кургану набуде більш правильних прямокутних обрисів за рахунок послідовного зміщення центрів бровок, тим більшого, чим далі останні знаходяться від умовного центру кургану. Саме такі контури мають всі відомі прямокутно видовжені або овальні кургани зрубного часу з ровами.

«служби часу», а про те, як вони втілені в археологічних пам'ятках та про відсутність систем наукових доказів, визначення критеріїв. Досить звернути увагу на розділ «Астроархеологія» в книзі Дж. Хокінса та розроблені ним п'ять критеріїв, або на виваженість та ґрунтовність роботи Дж. Вуда, щоб побачити наскільки ми ще далекі від вирішення аналогічних проблем⁴⁰.

Це ж стосується історизації первісної археології. Історизм Ю. О. Шилова підпорядкований тому ж «чуттєвому» сприйняттю, як і кургани. Це видно з його публікацій та уривку «реконструйованої історії» на основі старосільських курганів в наведеній статті. Утворення союзу ямників та старосільців було відзначено величною досипкою Високої Могили над пох. 8 з ідеєю, приуроченою до походу союзу в Закавказзя, на батьківщину старосільців (хурритів). Повернення з походу знаменують пох. 12 та 10 під восьмою досипкою. Дійсно, що може бути легше і чим це не історія? Читається як розповідь свідка подій. В питаннях міфотворчості Ю. О. Шілов пішов по найбільш простому шляху співставлення свого сприйняття курганних насипів з своїм сприйняттям гімнів «Рігведи», що йде генеральною лінією його робіт. Тут я повністю згоден з А. В. Андросовим, що такого роду роботи потребують великої обережності, а головне, професіоналізму в галузі давньоіндійської міфології⁴¹. Більше того, ця тема торкається дуже складної сфери духовного розвитку населення протягом кількох тисячоліть, а безпосередньо — характеру первісного мислення, рівня розвитку того чи іншого суспільства. Про це ми знаємо небагато. Невідома та грань, де раціональне відокремлено ірраціональним, де закінчується міфологічне і переважає логіка та набуті знання. Наприклад, в ямних похованнях характерна присутність в якості інвентаря речей, які вийшли з ужитку, спрацьованих, поламаних або забракованих при виготовленні, що свідчить про певний раціональний підхід до цієї частини ритуалу. В ряді випадків можна поставити під сумнів і семантичне значення валів, які можуть сприйматися як певний елемент системи побудови насипу одночасно з копанням могил, або трохи пізніше. Можливо, що певні риси обряду могли втрачати своє первісне значення.

Треба віддати належне Ю. О. Шилову в ряді спостережень, з якими не можна не погодитися. Це стосується самого підходу з точки зору міфологічного світосприймання розвитку курганного будівництва та залежності певних його систем від етнокультурної належності населення. Дійсно, енеолітичні споруди відрізняються від суто ямних, в катакомбний час традиції курганів затухають. В зрубний час — нове піднесення. При цьому зберігається, як пише М. П. Чернопицький, «комплекс морфологічних та функціональних рис, що дозволяє говорити про розвиток курганної архітектури євразійських степів як про єдину будівничу традицію⁴². До цієї точки зору дійшли й інші дослідники⁴³. Це досить наочно спостерігаємо в тривалому існуванні системи валів з проходами від ямного часу до середньовіччя (Чингульський курган). Але поряд з цим простежується різниця в оформленні курганів у населення не тільки різного за часом існування, але й різних етнокультурних течій: рови, кромлехи, материкові обкладки, кам'яні споруди в енеоліті (азово-чорноморська лінія розвитку за В. М. Даниленко, включаючи усатівську та кемі-обинську культури), досить прості споруди ямних племен, для яких взагалі не дуже характерна образотворчість, «впускний комплекс» в катакомбний час⁴⁴ і культово-поховальні комплекси в зрубну добу. Зазначимо, що зміни відбуваються і в плануванні поховань від системи кола в ямно-катакомбний період до рядового розміщення в зрубний, що повністю відповідає зміні певних форм курганного будівництва. Ю. О. Шілов слушно намагається розглядати проблеми міфотворчості з урахуванням хронологічного місця пам'яток, які повинні відповідати певним пластам «Рігведи». Викликають інтерес і деякі висновки щодо жертвоприношень.

В одній статті неможливо розглянути всі проблеми, пов'язані з вивченням курганних споруд. Ми зупинились лише на питаннях вивчення архітектури та можливостей реконструкції. Підкреслимо, мова йде не про категоричне

* У автора є всі підстави вважати Молочанське святилище пам'яткою доби пізньої бронзи, а не катакомбного часу, але це тема окремого дослідження.

заперечення або упереджене ставлення до тих чи інших питань, про які пише Ю. О. Шилов. Навпаки, історичний шлях курганознавства закономірно привів до їх постановки, що видно з кризового стану, в якому опиняється археологія степового енеоліту та ранньої бронзи. В цьому відсутній предмет дискусії. Суть останньої у способах їх вирішення. Основою повинні стати надійно документовані першоджерела, особливо курганні споруди (це стосується як фігурних, так і традиційно круглих насипів), і виважена система доказів, а не художня надбудова. Тільки перше може давати матеріали до конструктивного діалогу в пошуках істини.

Примітки

¹ Братченко С. Н. Некоторые итоги и проблемы исследования курганов // Археологические исследования в зонах мелиорации. Итоги и перспективы их интенсификации. Тез. докл. — Л., 1985. — С. 74, 75.

² На жаль, у навчальних посібниках колективу авторів (Чмихов Н. А., Шилов Ю. А., Корнієнко П. Л. Методические рекомендации по исследованию курганных памятников. — К., 1986; та Археологічні дослідження курганів. — К., 1989), показана лише теоретична модель розкопок і фіксації курганів, а в окремих випадках некоректно використані пам'ятки, які не були досліджені по цій моделі (В. Олександрівка, к. 1; курган біля с. Чаплинка). Для наочності необхідно було б використати умовну модель кургану. Перші повні дослідження на практиці були проведені П. Л. Корнієнко і автором у 1986 р. на базі Запорізької експедиції.

³ Михов М. О., Шилов Ю. О., Корнієнко П. Л. Археологічні дослідження... — С. 117.

⁴ Чернопицкий М. П. Некоторые явления микротектоники курганов // Методические проблемы археологии Сибири. — Новосибирск, 1988. — С. 143—145; Самойленко В. Г. О некоторых возможностях в изучении стратиграфии степных курганов // I Кубанская археологическая конференция. — Краснодар, 1989. — С. 128—130.

⁵ Телегин Д. Я., Братченко С. Н. Розкопки курганів епохи бронзи за допомогою механізмів // Археологія. — 1974. — Вып. 13. — С. 105—109; Братченко С. Н. Указ. соч. — С. 75.

⁶ Рассмакин Ю. Я. К вопросу о методике раскопок курганов // Исторические чтения памяти М. П. Грязнова. Тез. докл. — Омск, 1987. — С. 44.

⁷ Сатеев О. И. Некоторые варианты строения насыпи в курганной традиции Кубани // Новое в методике археологических работ на новостройках РСФСР. — М., 1989. — С. 53—56.

⁸ Шилов Ю. А. Космические тайны курганов. — М., 1990. — С. 36; Див. також статтю у цьому номері журналу,

⁹ Зданович Г. Б., Иванов И. В., Хабдулина М. К. Опыт использования в археологии палеопочвенных методов исследования (курганы Кара-Оба и Обалы в Северном Казахстане) // СА. — 1984. — № 4. — С. 35—48; Таиров А. Д., Боталов С. Г. Курган у с. Варна // Проблемы археологии Урало-Казахстанских степей. — Челябинск, 1988. — С. 100—125.

¹⁰ Чернопицкий М. П. Первый Кашарский курган и некоторые общие проблемы становления монументальной архитектуры // Итоги исследований Азово-Донецкой экспедиции в 1987 г. — Азов, 1988. — С. 50—52; Доклад на VI Донской археологической конференции в марте 1988 г.

¹¹ Андросов А. В., Мельник А. А. Курганы раннего бронзового века Криворожья с зооморфными конструкциями // Проблемы археологии Поднепровья. — С. 35—50. — Рис. 1; 2; 6.

¹² Отрощенко В. В. Конструктивные особенности длинных курганов Нижнего Поднепровья // Открытия молодых археологов Украины. — К., 1976. — Ч. 1. — С. 16—18; Отрощенко В. В. Катакомбные и срубные курганы в окрестностях с. Балки // Курганные могильники Рясные Могилы и Носаки. — К., 1977. — С. 10—12; Отрощенко В. В. Идеологические воззрения племен эпохи бронзы на территории Украины (по материалам срубной культуры) // Обряды и верования древнего населения Украины. — К., 1990. — С. 6—12.

¹³ Шилов Ю. А. Древнейшие курганы и мифотворчество // Македонски фолклор. — 1987. — Год. XX. — Број 39—40; Шилов Ю. А. «Грот быка» по материалам древнейших курганов // НПЯКСЗУ. — К., 1988. — С. 5—9. — Рис. 2.

¹⁴ Чмихов М. О., Шилов Ю. О., Корнієнко П. Л. Археологічні дослідження... — С. 120.

¹⁵ Шилов Ю. А. Древнейшие курганы... — Рис. 1, 6; Шилов Ю. А. «Грот быка»... — Рис. 2; Шилов Ю. А. Космические тайны курганов... — Рис. 12.

¹⁶ Кубышев А. И., Дорофеев В. В., Шилов Ю. А. и др. Отчет об археологических исследованиях Херсонской экспедиции ИА АН Украины // НА ИА АН Украины. — № 1986/19. — С. 10—36. — Табл. XII, XIII.

¹⁷ Кубышев А. И., Дорофеев В. В., Шилов Ю. А. и др. Отчет о работах Херсонской археологической экспедиции в зоне строительства Каховской ОС в Херсонской обл. в 1983 г. // НА ИА АН Украины. — № 1983/26. — С. 148—153.

¹⁸ Кубышев А. И., Дорофеев В. В., Шилов Ю. А. и др. Отчет о раскопках Херсонской экспедиции в 1981 г. // НА ИА Украины.— №1981/19.

¹⁹ Чмихов М. О., Шилов Ю. А., Корнієнко П. Л. Археологічні дослідження... — С. 118.

²⁰ Шилов Ю. А. Космические тайны... — С. 48, 49.— Рис. 4.

²¹ Дедабришвили Ш. Ш. Курганы Алазанской долины (ТКАЭ, 11).— Тбилиси, 1979.— С. 19—24.— Табл. II—XI.

²² Чеченов И. М. Богатые захоронения в кургане раннебронзового века у сел. Кишпек в Кабардино-Балкарии // Северный Кавказ в древности и в средние века.— М., 1980.— С. 25—31.— Рис. 1; Чеченов И. М. Вторые курганные группы у селений Кишпек и Чегем II // АИНКБ в 1972—1979 гг.— Нальчик, 1984.— Т. 1.— С. 173, 174.— Рис. 3.

²³ Чеченов И. М. Вторые курганные группы... — С. 171—177.

²⁴ Андросов А. В. Курган с антропоморфной конструкцией из района с. Кисличеватая // Проблемы археологии Поднепровья.— Днепропетровск, 1989.— С. 46.— Рис. 1; Андросов А. В., Мельник А. А. Курганы раннего бронзового века... — Рис. 1, 6; Згадані вище пам'ятки з валами.

²⁵ Шилов Ю. А. Космические тайны... С. 30, 31.— Рис. 3; Див. статтю в цьому номері журналу; Бобринський А. А. Отчет по исследованию майдана у с. Цветна (Чигиринского уезда Киевской губ.) // ОАК за 1986.— СПб., 1898.— С. 213—218.— Рис. 606.

²⁶ Шилов Ю. А. Космические тайны... — С. 31; Див. статтю в цьому номері журналу.

²⁷ Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків.— К., 1990.— Т. 2.— С. 182, 183.

²⁸ Там же.— Т. 3. (Ілюстрації до тритомної «Історії...»)

²⁹ Бобринський А. А. Указ. соч.— С. 213—216.

³⁰ Петренко В. Г. Архитектурные особенности некоторых курганов Усатово // Материалы по археологии Северного Причерноморья.— К., 1983.— С. 22—32; Ковалева И. Ф. Культурные комплексы так называемых длинных курганов эпохи бронзы // Археологические памятники Поднепровья в системе древностей Восточной Европы.— Днепропетровск, 1988.— С. 26—33.

³¹ Субботин Л. В. Семеновский могильник эпохи энеолита-бронзы // Новые материалы по археологии Северо-Западного Причерноморья.— К., 1985.— Рис. 1; 4.

³² Вуд Дж. Солнце, луна и древние камни.— М., 1981.— С. 63—66.— Рис. 3, 5.

³³ Ковалева И. Ф. Указ. соч.— Рис. 4. По звіту видно, що насипи реконструйовані по крайніх точках видимих ліній в профілях, що методично не вірно. До того ж, не виключена невідповідність окремих досипок між собою у профілях бровок та й по існуючим можливі інші контури.

³⁴ Андросов В. А. Курган с антропоморфной... С. 45, 46.— Рис. 1; Ковалева И. Ф., Шалобудов В. Н., Андросов А. В. Отчет об археологических исследованиях курганов в зоне строительства ОС Днепропетровской обл. // НА ИА АН Украины.— № 1987/176.— С. 144, 145.— Табл. 349, 350.

³⁵ Рассемакин Ю. Я. Указ. соч.— С. 44.

³⁶ Пустовалов С. Ж., Рассемакин Ю. Я. О реконструкции религиозных представлений в эпоху средней бронзы в Северном Причерноморье // Проблемы изучения катакомбной культурно-исторической общности. Тез. док.— Запорожье, 1990.— С. 81—84; Отрощенко В. В., Рассемакин Ю. Я., Гошко Т. Ю. и др. Отчет о раскопках Запорожской экспедиции в 1983 г.// НА ИА АН Украины.— № 1983/1.

³⁷ Рассемакин Ю. Я., Сердюкова И. Л., Черных Л. А. Отчет о раскопках Запорожской экспедиции в 1989 г. // НА ИА АН Украины.— № 1989/23.— С. 10—12.

³⁸ Рассемакин Ю. Я., Колосов Ю. Г. Курганы у пгт. Пришиб (препринт).— К., 1992.

³⁹ Вуд Дж. Указ. соч.— С. 11—32.

⁴⁰ Хокинс Дж. Кроме Стоунхенджа.— М., 1977.— С. 239—263; Вуд Дж. Указ. соч.— С. 272. Я, наприклад, не знаю кромлехів, які б підтримувалися у первісному вигляді своїми творцями, як правило, це споруди зі значними ознаками деформації, без слідів постійного догляду за ними після спорудження.

⁴¹ Андросов В. А. Курган с антропоморфной... — С. 49.

⁴² Чернопицкий М. П. Генезис курганной традиции // ИСКНЦВШ.— 1983.— № 2.— С. 72.

⁴³ Андросов В. А. Архитектура скифских курганов Украины: традиции и инновации // Проблемы скифо-сарматской археологии Северного Причерноморья.— Запорожье, 1989.— С. 9—11.

⁴⁴ Отрощенко В. В. Катакомбные и срубные курганы... — С. 6, 7. В катакомбний час, крім незначних досипок, існували окремо побудовані насипи, особливістю яких, наприклад, в Дніпровсько-Молочанському межиріччі, було передумання самому похованню. Звичка впуску в уже існуючі кургани виробила цю традицію. Насипи намагалися відтворити в уже деформованому вигляді напівсферичних форм, а в поли впускали поховання, плануючи викид з нього по поверхні створеного насипу. (Розкопки ЗПЕ у 1981—1985 рр.).

Ю. Я. Рассмакин

К ПРОБЛЕМЕ ИЗУЧЕНИЯ КУРГАННЫХ СООРУЖЕНИЙ

Рассматриваются сложности, с которыми сталкиваются археологи при попытках реконструировать первозданный облик насыпей курганов. При этом выделяются три блока причин, которые не позволяют рассматривать большинство нанесенных на общие планы контуров насыпей как надежный источник: уровень профессионализма исследователей; точность и качество графической фиксации, искусственная и естественная деформация. Автором критически рассматриваются некоторые существующие и широко используемые в литературе реконструкции, представлены свои наблюдения о характере проявления сложных конструкций или отдельных деталей. Особое внимание уделено негативному влиянию тенденциозных подходов при решении поднятой проблемы, которые дискредитируют перспективные идеи, связанные с семантикой курганов, используемых в качестве «обсерваторий», и т. п.

Yu. Ya. Rassamakin

CONCERNING THE PROBLEM OF STUDYING BURIAL MOUNDS

Some difficulties which wait for archaeologists in their attempts to reconstruct an original image of burial mounds are analyzed. Three units of reasons which do not permit considering most of mapped outlines of the mounds as a reliable source are identified: a professional level of researchers; precision and quality of graphic fixation; artificial and natural deformation. Some reconstructions that exist and are widely used in literature are analyzed by the author in the critical aspect. He presents his own interpretation of the pattern of behaviour of complex structures or parts. In solution of the mentioned problem a great attention is paid to a negative effect of the tendentious approaches which discredit promising ideas bound up with semantics of burial mounds used as «observatories» and so on.

Одержано 20.05.1991.